

ANNA KOTŁOWSKA

Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
Collegium Historicum, ul. Święty Marcin 78, 61-809 Poznań
Polska – Poland

EUZEBIUSZA Z CEZAREI POLEMIKA Z IDEAŁEM *THEIOS ANER*

ABSTRACT. Kotłowska Anna, *Euzebiusza z Cezarei polemika z ideałem theios aner* (Eusebius of Caesarea's polemics with the ideal of *theios aner*).

This article contains an analysis of Eusebius of Caesarea's response to the *Lover of Truth* written by Sossianus Hierocles.

Key words: Apollonius of Tyana, Eusebius of Caesarea, Christian Apologetic, Sossianus Hierocles.

W poniższym artykule przedstawiony zostanie epizod ideologicznej debaty, toczony w okresie największego konfliktu między strukturami władzy państwowej a chrześcijaństwem z pierwszych dwóch dziesięcioleci IV wieku. Wybitny uczony, erudyta i historyk chrześcijański, Euzebiusz z Cezarei (ok. 264–339) pisze wówczas apologię pt. *Contra Hieroclem* (CH).

I

Sossianus Hierokles to wybitna postać w administracji prowincjonalnej epoki tetrarchii¹. Szczytem jego kariery była prefektura Egiptu. Wcześniej *praeses* odległej Palmyry otrzymał urząd wikariusza Wschodu (*vicarius Orientis*), a następnie namiestnictwo (*praeses*) Bitynii, co umożliwiło mu zbliżenie się do dworskich kręgów Nikomedii. Wówczas opublikował Sossianus apologię religii tradycyjnej, która szybko stała się bestsellerem.

¹ *PLRE*, vol. I, s. 432. Palmyra: 293/302?; vicarius: krótko przed 303; praeses prov. Bithyniae 303 (Lact., *DMP*, 16. 4); praefectus Aegypti 307 (Eus., *MP* 5. 3; Epiph., *adv. haer.* 68. 1). Według T. Barnes'a, *Sossianus Hierocles and the Antecedents of the „Great Persecution”*, *HSCPh* 80, 1976, s. 239-252, który zrekonstruował listę prefektów od 290 r., Sossianus mógł pełnić ten urząd ok. 309/310 r., patrz zwł. s. 250.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy był to tekst pisany na polityczne zamówienie, czy po prostu autor miał szczęście do czytelników i talent². Φιλαλήθης (*Miłośnik prawdy*) jest, a raczej był, gdyż nie miał szczęścia uchować się, książką nietypową. Pomimo semantycznego podobieństwa tytułu do wcześniejszych pism tego nurtu, jak np. *Prawdziwe słowo* Celsusa, argumentacja Hieroklesa jest całkowicie odmienna, zrywa z dotychczasowym schematem krytyki chrześcijaństwa. W przeciwieństwie do poprzednich nie była to apologia negatywna, czyli ostry atak na nową religię oskarżający ją o amoralność, aspołeczność, czarną magię itp. Wręcz przeciwnie, Hierokles postanowił uwypuklić wyjątkową charyzmę boskiego męża (*theios aner*), jakim był Apollonios z Tyany w opozycji do niezrozumiałej dla większości niechrześcijan postawy Chrystusa. Takie dowodzenie wymagało również od chrześcijan wypracowania nowych metod: już nie poprzez objaśnianie i tłumaczenie sensu nowej religii (np. *Contra Celsum* Orygenes), lecz przez *agon* dwóch konkretnych osobowości. Zadania tego podjął się Euzebiusz i wywiązał się z niego znakomicie.

II

Tytuł oryginalny *Contra Hieroclem* brzmi „Πρὸς τὰ ὑπὸ Φιλοστράτου εἰς Ἀπολλώνιον [τὸν Τυανέα] διὰ τὴν Ἱεροκλεῖ παραληφθεῖσαν αὐτοῦ τε καὶ Χριστοῦ σύγκρισιν”. A zatem prawdziwym przeciwnikiem dla Euzebiusza nie jest ani Hierokles, ani jego Φιλαλήθης ale sama idea mająca swój początek w *Vita Apollonii* Filostratosa, której dzieło Sossianusa było tylko pośrednikiem. Jest to porównanie (σύγκρισις) wielkiego duchowego mistrza: Apolloniosa z Tyany i Chrystusa, oczywiście na korzyść tego drugiego³. Z naszej per-

² Laktancjusz (*Div. Inst.*, 5. 2.2) mówi nam tylko tyle, że książka krążyła w Nikomedii w 303 r., możliwe więc, że została opublikowana rok czy dwa wcześniej albo też, co już mniej prawdopodobne, miała dwa wydania – zob. T. Barnes, op. cit.; A. Kofsky, *Eusebius of Caesarea against Paganism*, Leiden–Boston–Köln 2000, s. 58. Odmienna hipoteza twierdzi, że tekst powstał później, jako część propagandy antychrześcijańskiej Maksymina Dai (o czym Euzebiusz: np. *HE* 9. 5.1; 9. 7.1), por. S. Filosi, *L'ispirazione neoplatonica della persecuzione di Massimino Daia*, *RSCI* 41, 1987, s. 79-91. O ogólnej atmosferze wokół dworu i polityce przyzwolenia na antychrześcijańską retorykę już w latach 90. zob. W.H.C. Frend, *Prelude to the Great Persecution: the Propaganda War*, *JEH* 38, 1987, s. 1-18. Hierokles wydaje się należeć do tej pierwszej fali, a nie do okresu czynnych prześladowań mających miejsce kilkanaście lat później.

³ Ostatnio rozgorzała dyskusja nt. prawdziwego tytułu dzieła. S. Borzi, *Sulla datazione del Contra Hieroclem di Eusebio di Cesarea, „Salesianum”* 65, 2003, przyp. 5, s. 150-151, odrzuca propozycję É. Junoda, *Polémique chrétienne contre Apollonius de Tyane. A propos d'un ouvrage d'Eusèbe de Césarée sur la Vie d'Apollonius de Tyane par Philostrate...et de la nécessité de respecteur les titres originaux des livres*, *RThPh* 120, 1988, s. 475-482. Autor uważa, że przekazany w tra-

spektywy najciekawsza jest metoda, jaką stosuje Euzebiusz w celu kompromitacji Apolloniosa. Posłużył się on w tym przypadku m.in. osobą Eufratesa⁴. O ile Filostratos opisuje stoickiego filozofa jako człowieka małego formatu, zazdrosnego o sławę Mistrza z Tyany, to Euzebiusz dokonuje w *Contra Hieroclem* odwrócenia ról. W jego wersji Eufrates został oczerniony przez współczesnych sobie wielbicieli Apolloniosa, gdyż krytykował jego filozofię i zadawał niewygodne pytania. Euzebiusz rysuje taką np. scenkę (parafraza w formie dialogu: CH 45):

Apollonios: ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος, τὸ γὰρ ἀεικίνητον ἀθάνατον, τὸ δ' ἄλλο κινεῖν καὶ ὑφ' ἑτέρου κινούμενον παῦλαν ἔχον κινήσεως παῦλαν ἔχει ζωῆς.

Eufrates: ὦ τᾶν, εἰ μὴ παρ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἐξ εἰμαρμένης ἐπὶ τὸ κέρδος ἐκδούς, ὥς αὐτὸς ἀξιῶς, ὀλιγώρει φιλοσοφίας.

Kontynuując rozumowanie Eufratesa, Euzebiusz dochodzi do skrajności, nazywając Pitagorasa Μοιρῶν παίγνιον (zabawką Mojr). Ta *argumentatio ad absurdum* ma ośmieszyć Apolloniosa, jako niegodnego prawdziwej polemiki⁵.

Bardzo ciekawą ilustrację zarówno metody, jak i światopoglądu Euzebiusza przynosi też inny fragment jego polemiki z dziełkiem Hieroklesa. Otóż w scenie, gdy Apollonios szczyli się przed Domicjanem swoimi nadprzyrodzonymi zdolnościami, mogącymi uśmierzyć panoszącą się zarazę, Euzebiusz w komentarzu nie zbija osiągnięć Mistrza z Tyany (które nazywa γοητεία oraz τοῦ θαυματοποιοῦ παραδοξοποιία) tymi samymi argumentami, lecz interpretuje zarazę (λοιμός) zgodnie z nauką greckiej medycyny (λόγος ἱατρικὸς παραδίδωσι). Skoro zaś przywołuje tutaj, w traktacie polemicznym natury religijnej (chodzi przecież o rząd dusz), taką argumentację, to jest oczywiste, że musiał mieć do niej zaufanie, a więc traktować osiągnięcia „nauk przyrodniczych” jako wartościowe i wiarygodne. Na tym tle niesłuszna zatem wydaje się teza Richarda Burgessa, jakoby „in Eusebius' eyes,

dycji rękopiśmiennej tytuł jest nieadekwatny do treści i proponuje wersję: „Contre les écrits de Philostrate en faveur d' Apollonius de Tyane”, s. 479-482.

⁴ Euzebiusz wspomina o nim również dwukrotnie w swym dziele historycznym, zachowanym w przekładzie łacińskim: *Canones*, ed. R. Helm, 192 d: „Apollonius Tyaneus et Eufrates insignes philosophi habentur”; 198 f: „Eufrates stoicus philosophus moritur”. O Eufratesie zob. szerzej: A. von Arnim, *RE* 6, col. 1216; P. Grimal, *Deux figures de la correspondance de Pline*, „*Latomus*” 14, 1955, s. 370-381.

⁵ W jedynym znanym mi artykule polskim nt. CH M. Szarmach, *Pismo Euzebiusza z Cezarei „Contra Hieroclem”*, „AUNC Historia” 27, 1992, s. 83-88, podkreśla wierność Euzebiusza retoryce Drugiej Sofistyki, ze szczególnym uwzględnieniem gatunku, jakim był ψόγος, czyli pamflet. Zob. także: E. Des Places, *La seconde sophistique au service de l'apologétique chrétienne; le Contre Hiéroclès d'Eusèbe de Césarée*, CRAI 1985, s. 423-427; M. Kertsch, *Traditionelle Rhetorik und Philosophie in Eusebius' Antirrhethorikos gegen Hierokles*, VChr 34, 1980, s. 145-171 (pelen filologicznej akribii artykuł pokazujący stosowanie tradycyjnych środków retorycznych przez Euzebiusza).

history served ecclesiastical and political necessity first, and the truth (as we would see it) second, where possible". Należy raczej przychylić się do opinii Timothy Barnes'a, iż standardy badania historycznego miały dla biskupa Cezarei znaczenie podstawowe, a cele apologetyczne, jakkolwiek bardzo istotne, nie przyczyniły się nigdy do złamania zasad ówczesnego dziejopisarstwa. Wydaje się, iż przyczyną nieporozumień jest tu anachroniczne przeniesienie obecnego pojmowania zawodu historyka na realia IV wieku, a raczej realia całej starożytności. Metody Euzebiusza nie powinniśmy porównywać z dzisiejszą jej odpowiedniczką, co raczej ukazać ją na tle sobie współczesnych standardów. Pod tym względem Euzebiuszowi bliżej do historiografii klasycznej epoki hellenistycznej aniżeli piśmiennictwa patrystycznego II i III stulecia.

Skomplikowana dyskusja toczy się wokół czasu powstania *CH*. Nie ma tutaj powszechnej zgody. Większość badaczy popiera E. Schwartz'a⁶, sytuując ten fakt pomiędzy śmiercią Galeriusza (311) a śmiercią Maksymina Dai (313), po której pisanie apologii raczej nie byłoby już potrzebne. Jednakże istnieją przesłanki wcześniejszej publikacji. W *CH* Euzebiusz milczy na temat dzieła *Contra Christianos* Porfiriusza, podczas gdy w powstałej krótko po 313 roku *Praeparatio Evangelica* już o nim wzmiankuje⁷. Pojawiające się natomiast w *CH* odwołania do prześladowań, które zwykle się odnosić do wydarzeń współczesnych, należy raczej utożsamić z czasami Decjusza i Waleriana. Są to jednak tylko przypuszczenia, o wiele istotniejsze jest zwrócenie uwagi na fragment *Męczenników palestyńskich* (*MP* 5. 3), w którym Euzebiusz ostro opisuje wyjątkowe okrucieństwo i gorliwość w wypełnianiu postanowień edyktów, jakie wykazywał Hierokles wobec chrześcijan, gdy pełnił urząd prefekta. Wydaje się rzeczą niewyobrażalną, iż mając już pełen obraz tego człowieka, nie odniósłby się do tego w polemice. Sytuacja taka zdaje się sugerować dwa wykluczające się fakty: a) kiedy Hierokles był prefektem Egiptu, nie napisał jeszcze książki, b) kiedy powstawało *MP*, Euzebiusz nie znał jeszcze *Miłośnika prawdy*. Tę ostatnią możliwość podkreśla mocno wydawca *CH* M. Forrat⁸. Wydaje się jednak, że nie należy przywiązywać do fragmentu z *MP* zbyt wielkiej wagi. Celem *Contra Hieroclem* nie był atak na osobę autora, brak jakiegokolwiek argumentu *ad personam*. Po prostu nie interesował on w tym momencie Euzebiusza, który musiałby zmienić starannie zaplanowany tok argumentacji. Zapominając o *MP*, wróćmy jeszcze raz do czasu publikacji *Φιλαλήθης*. W roku 301 być może 303 z Nikomedii zaczynały dochodzić plotki o zmianie polityki wobec chrześcijan. Czy nie był to najbardziej odpowiedni moment na stworzenie

⁶ RE, op. cit., szp. 1394.

⁷ T. Barnes, op. cit., s. 241.

⁸ M. Forrat, E. Des Places, *Contre Hiéroclès*, Sch 333, 1987, s. 20-26.

adekwatnej odpowiedzi dla niechętnych chrześcijanom opinii publicznej? Jaki natomiast sens miałyby publikacja ponad dziesięć lat później, gdy nikt już o Sossianusie Hieroklesie nie pamiętał? Oczywiście nie da się ukryć, iż w tej interpretacji naczelne miejsce zajmuje świadectwo Laktancjusza i wydaje się ono najbardziej wiarygodne.

Ostatnią próbą wybrnięcia ze sprzeczności, jaka wynika między testimoniami Laktancjusza a samym Euzebiuszem, jest propozycja, którą wysunął włoski uczony Salvatore Borzi⁹. Na podstawie Laktancjusza (*Div. Inst.* 5. 2. 12: „auctor in primis faciendae persecutionis fuit, quo scelere non contentus, etiam scriptis eos, quos afflixerat, insecutus est”) sugeruje, iż Hierocles najpierw prześladował (*quos afflixerat*), a następnie pisał (*scriptis...insecutus est*), co wynikałoby z logiki składni. Niestety, badacz ten pominął inne, wspomniane już świadectwo Laktancjusza o książeczce krążącej w Nikomedii kilkanaście lat wcześniej¹⁰. Jeśli pominiemy najprostsze rozwiązanie, iż Laktancjuszowi chodziło w tym miejscu raczej o model skrajnego prześladowcy, niszczącego chrześcijan na różnych polach, to jedynym wyjściem wydaje się przyjęcie istnienia dwóch wydań *Miłośnika*, pierwsze jeszcze w Bitynii, drugie w Aleksandrii. Jednak włoski uczony sam definitywnie odrzuca taką możliwość¹¹. Podsumowując: istniało przynajmniej jedno wydanie *Miłośnika prawdy* w obiegu księgarskim w 303 r., być może zostało ono zmienione i wydane ponownie jakieś dziesięć lat później, chociaż pozostajemy tu w sferze przypuszczeń.

III

Tekst *CH* był przez całe stulecia zwyczajowo dołączany do wydań *Vita Apollonii* Filostratosa, już od czasu editio princeps: Aldiny z 1501–1502 r. W wieku XVII standardowe było wydanie Claudiusa Morellusa (F. Morel), Paryż 1606 i poprawione z 1628 r. W 22 tomie *PG* przedrukowano, co ciekawe, wydanie z 1709 r. Gottfrieda Oleariusa, co w chwili obecnej ma znaczenie tylko antykwaryczne. *CH* skorzystało z renesansu badań nad Filostratosem i ogólnie „odkrycia” w XIX wieku Drugiej Sofistyki. Wtedy

⁹ S. Borzi, op. cit., s. 158–160.

¹⁰ Por. przyp. 2.

¹¹ U Lact., *Div. Inst.* 5. 2.13, pojawia się sformułowanie „libellos duos”. Borzi za T. Hägg, *Hierocles the Lover of Truth and Eusebius the Sophist*, SO 62, 1992, s. 140–150, zwł. s. 142, stwierdza, iż te deminutiwa oznaczają liczbę ksiąg w utworze, a nie liczbę wydań. I w tym wypadku ma rację. Dla porządku należy dodać, iż Hägg w swoim artykule zakwestionował rzeczywiste autorstwo Euzebiusza, co wywołało odpowiedź: S. Borzi, *Sull' autenticità del Contra Hieroclem di Eusebio di Cesarea*, „Augustinianum” 43, 2003, s. 97–416, która metodycznie krytykując adwersarza, rozwiewa ewentualne wątpliwości w tej kwestii.

pojawili się edycje krytyczne właściwie aktualne do dzisiaj. Chodzi tu o wydanie C.L. Kaysera z 1844 (Zürich), poprawione i wydane ponownie u Teubnera w 1870 r., oraz Th. Gaisforda z 1852 r. (Oxford). Poprawiona edycja Kaysera została wydana w serii Loeb Classical Library (1912) w opracowaniu i tłumaczeniu F.C. Conybeare'a. Ostatnio, wraz z zupełnie nowym przekładem Filostrata w LCL (2005–2006), dokonany przez Christopha P. Jonesa, w tomie trzecim otrzymaliśmy również nowy przekład *CH* wraz z komentarzem (tytuł ang.: *Eusebius' Reply to Hierocles*, który wydaje się szczególnie odległy od greckiego pierwowzoru). Jedynym osobnym wydaniem *Contra Hieroclem* jest publikacja w *Sources Chretiennes* M. Forrat (wstęp, komentarz) i E. Des Places (tekst) z 1987 r.

EUSEBIUS OF CAESAREA'S POLEMICS WITH THE IDEAL OF *THEIOS ANER*

Summary

Eusebius of Caesarea, a great scholar, "son of Pamphilus", was one of the most influential persons during the first half of the fourth century AD in the Roman Empire. He was active as a bishop, theologian, politician and historian. Among his numerous literary works (six volumes of *Patrologia Graeca*) we are interested in a short polemical treatise, entitled *Contra Hieroclem*.

Sossianus Hierocles, successively *praeses* of Palmyra and Bithynia, *vicarius Orientis*, *praefectus Aegypti*, about the year 303 wrote a criticism on the claims of the Christians, lost pamphlet in two books, called *Philaethes*. In part of his paper, concerning wonderful works of Apollonius, Hierocles used Philostratus' *Vita Apollonii*.

Contra Hieroclem is a response to the *Lover of Truth*. The goal of treatise of Eusebius is remarkable. He applied his critical faculties on the documents which relate to the wonderful things, "miracles", ascribed to Apollonius. Eusebius recognized without difficulty and aversion that Apollonius was a wise man worthy of admiration; he admitted also everything that was told about Apollonius' piety, teachings, asceticism. Bishop of Caesarea rejected however the miraculous prodigies that were assigned to Master of Tyana, not only assigning them to magic and daemons, but rather explaining in the way of euhemerism.